

Қарақалпақ филологиясы
факультетінің Қазақ
филологиясы тәлім – бағдарының
4-курс студенті
Бисенова Индираның

«Абай шығармаларының тілі»

пәнінен

РЕФЕРАТ

Тақырыбы:

«Абай шығармасында әкімшілік системаға
қатысты сөздер»

Қабылдаған: Ж.Шарипова

Нөкис - 2014

Абай шығармасында әкімшілік системаға қатысты сөздер

Жоспары:

I . Кіріспе

II. Негізгі бөлім

- a) Абайдың шығармасындағы әкімшілік системаға қатысты сөздері
- ә) Абайдың орыс тіліне байланысты алған әкімшілікке қатысты сөздері

III Қорытынды

IV. Пайдаланған әдебиеттер

КІРІСПЕ

XIX ғ. II жартысында қазақ даласында қоғам құрылымы өзгерді. Сондықтан бұл кезеңде хандыққа байланысты сөздер лексикадан орын алғанымен, не өткен дәуірлерді суреттеу үшін немесе образ жасау үшін қолданылып, көнерген элементтерге айнала бастайды. Абайда «хан» сөзі «*Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы*» деген тарихты баяндайтын шығармасы мен сюжеті өткен тарихтан (ертегі-аңыздардан) алынған өлең-поэмаларында кездеседі.

Қазақ қоғамындағы өткен ғасырдың 50-жылдарында құлдар тәуелді шаруалар тобына қосылғанды. Сондықтан бұл кезде құлдыққа қатысты жеке сөздер (құл, күн олардың дублеттері) мен сөз тіркестері тілде актив қолданылғанын көреміз. Бұрыннан келе жатқан мақал-мәтелдермен қатар, «**құл, күн**» сөздерін өздерінің тура мағынасында Абай тілінен де, тұстастарынан да табамыз. М/сы, Біз құлы, күні құрлы да жоқпыз. (II, 159). Азат басың болсын құл, Қолдан келмес іске ұмтыл (II, 129).

Дегенмен, бұл кезде оның ішінде Абайда құл (күн) сөзінің бұрыннан келе жатқан «пенде, адам» деген ауыспалы мағынада қолданылуы басымырақ: М/сы, Мұны жазған білген құл Ғұламаһи Дауани (I, 46). Бермеген құлға қайтесің, Жұлынарлық ерікті (I, 186). Осы ретте құдайдың құлы, Алланың сүйген құлы деген тіркестер де қолданылады: М\сы, Алланың сүйген құлының бірі боласың (II, 193).

Талдап отырған дәуірде құлдар саяси право (азаттық) алғанымен, экономикалық тұрмыс жағынан тәуелді, әлеуметтік топ болып қала бергендіктен, «құл, күн, құлдық» сөздерінің «жалшы, есіктегі қызметші» мағынасы пайда болып, қатар жүргенге ұқсайды.

Хан немесе сұлтан тұқымы қазақша көбінесе **төре** деп аталған. Төре ұрпақтарына жататын адамдар өмір сүріп келе жатқандықтан, олардың атаулары да өзгермей, «**төре**» деп қала бергенін көреміз. Абайда: Қазақтың төре нәсілдері біз татармыз деп

айтысады (II, 221). Онан соңғы біздің ханымыз, төреміз – бәрі де Жошы нәсілінен бола келген. Бұл мағынадағы «төре» сөзінің дублеті «ақ сүйек» тіркесі. «Төре» сөзінің бірінші мағынасын 1900 жылғы Лаптевтің сөздігі айқын білдіреді: төре - сын хана или султана, не вступивший или не выбранный еще в какую – нибудь должность, и вообще потомки нежных ханов, которые у нас титулуются султанами».

Абай заманында бұл сөздің басқа да мағыналары болған. Төре сөзі патша үкіметінің әкімшілік және әскери мекемелерінің қызметкерлерін атауға қолданылған. Абай да осы мәнде жұмсайды. Баласы Әбдірахман туралы өлеңінде ақын;

Төре болдың, бас болдың.

- Көкірегінді кермедің (1, 184) дейді. Түрленіп төре болдым деп, Есерленіп жатпаған (1, 185) дейді. Мұндағы төре – үкіметтің әскери мекемесінде қызмет етуші адам; Ыбырай «төре» сөзін «чиновник, служащий» мағынасында да, «госпадин» мағынасында да қолданады; ...Бір төре өзінің баласымен бақшаға барып... (Алт., 1879.5). Бір күнә ұста мырзаға айтты: «Төрем, қарап тұрғанша шеге соғуды үйренсеңші» (Сонда, 36). Демек, төре сөзінің «ел билеушісі әкім, чиновник» деген екінші жаңа мағынасының үстіне осыдан шыққан үшінші мағынасы және пайда болған. Ол орыстың «барин, госпадин» деген сөздерінің баламасы ретінде қолданылуы. Мұны да өткен ғасыр сөздіктері регистрациялаған; төре – боярин, султан, госпадин (Букин, 1883); төре – барин, господин, офицер (Лаптев, 1900). Ал төре сөзінің төртінші және бұрыннан келе жатқан мағынасы – «билік, бидің шешімі, кесімі». Абай «төре» сөзін «хан тұқымы» және орыс администрациясының чиновнигі, әкім мағыналарында қолдана отырып, оны бір нәрсенің «ең үлкені, жақсысы» деген ауыспалы мағынасында да келтіреді; Құс төресі біздерге, Сіз боларсыз бір күні (11,136). Билеуші топқа жататын

феодалдардың белгілі бір әкімшілікті атқаратындарының атауы болған «аға сұлтан» сөзі өткен ғасырдың II жартысында актив қордан шыға бастағаны байқалады, өйткені 1822 ж. устав бойынша енгізілген аға сұлтан лауазымы 1867 – 1868 ж. реформа бойынша жойылғаны мәлім. Абай «сұлтан» сөзін ауыспалы мағынадағы («әмірші, басшы») төренің синонимі ретінде бірер жерде қолданған: «Адам баласын құдай тағала» мұнша салахият иесі қылғаны хикмет пенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе (II,183). Қазақ қоғамындағы басты феодал табының атауы – *бай*. Бұл да сөз етіп отырған дәуірде көп мағыналы сөз. Бір нәрсеге молдықты, барлықты білдіретін сын есімдік мәні мен «әйелдің күйеуі» деген мағынасын былай қойғанда, «бай» сөзі – бұл кезде актив әлеуметтік термин. Бұрынғыша қоғамдағы үстем феодал тапты, қазақ экономикасының негізі байлықтары – мал мен жердің иесін білдіретін атау. Бірақ бұл кезде бай тек мал (және жер) иесі емес, сонымен қатар саудамен, ақша капиталымен, тіпті кейбіреулері өнеркәсіп иелігімен айналыса бастағандар. Абай тілінде, бай сөзінің әлеуметтік тапты білдіретін терминдік мәні айқындала түседі де қарама- қарсы тап атауы – кедей (жарлы) сөзімен қатарласа қолданылады; Біреу бай болса, біреу кедей болса (II, 184). Бұрын қазақ қоғамында болмаған жалдама еңбек тәрізді түрлері бірте – бірте көріне бастады. Шаруалар өз ішінен айқын дифференциялана бастады. Осыған сай бір таптың өз ішінде дараланып көріне бастаған жеке топтарының әрқайсысының өзінше аталу қажеттігі туды. Енді бұрынғыдай барлығын да кедей және жарлы сөздерімен атай салуды тіл практикасы азсынғаны байқалады. Сондықтан XIX ғ. II жартысындағы шаруалардың «кедей, жарлы» деген атауларымен қатар, « шаруа, қоқсы, жатақ, жалшы» деген айырым атаулары қолданылып, олардың өзі терминдік мән алады. Бұлардың барлығыда да, әрине, бұрыннан қазақ лексикасында бар сөздер, бірақ олардың лексика-

лық мағынасы әрқашан бірдей болған емес. Шаруалардың бір бөлегі соншама кедейленіп, экономикалық күйі жағынан өз дербестігін жояды, яғни көшер көлік, сауар мал, сатар қарасы мүлде болмағандықтан, байларға толық экономикалық тәуелді топқа айланады. Міне, осылар тілде «қоңсы» деген атауға ие болады. Ал бұрынырақ бұл іспеттес жағдайдағы топ қазақ тілінде байғұс деп аталғаны байқалады. Осы ретте байғұс (қоңсы) пен қарашы категориялары аналогиялас; қарашы – ханды қоршаған, соның шаруасын шаруалап, қызметін етіп, экономикалық жағынан басы бос қоғамдық топ.

«Байғұс» сөзінің «қоңсы» сөзімен синонимдік қызметі өткен ғасырда жойыла қоймағанын сол кездегі сөздіктерден байқауға болады. «Байғұс» сөзін «бедняк, бедный, бедняжка, несчастный» деп аударады.

Абай тұсында «байғұс» атауымен параллель «қоңсы» атауы жиі қолданылып, алдыңғы сөзді бірте – бірте ығыстыра бастайды да (оған «бедняжка, несчастный» деген мағыналарды қалдырады да), өзі әлеуметтік термин ретінде қалыптасуға бет алады. Жалшы неологизм – жалпы атау. Байға жалданып, оның жұмысын белгілі бір маусымда ғана атқаруға немесе жыл бойына тұрақтанып жалдануына қарай және де атқаратын жұмыс сипатына орай жалшылардың өзі «малай, қызметші, бақташы, орақшы, науқаншы» т.б. деп атала бастайды. Қоғамның экономикалық өміріндегі бұл жаңалықтар әдеби тілде, оның ішінде Абай тілінде көрінбей қалмады. Жалшы сөзі Абайда ең алдымен жалпы атау ретінде қолданылған... Біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. (II, 159). Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты (I, 72). Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ (I, 73). Абайда «малай, қызметші кісі» сөздері де пайдаланылған: Екі малай артынан ертіп алған (II, 152), Боласың ба қызметші менің кісім (II, 153);

«Жалшы» зат есіммен қатар, «жал» түбірінен туған жалдау, жалға жүру сөздері де осы тұста, әсіресе, Абай тілінде активтенеді: Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап, еңбекпенен мал тап деген сөз болса... (II, 185). Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел (I, 174).

«Шаруа» сөзінің кедейдің дублеті ретінде қолданылуы Абайда сирек болса да бар: Шаруаның біреуі екеу болып, Жаңа төлмен көбейіп дәулет өнер (I, 123). Бірақ бұл жердегі «шаруа» сөзін «кедей» деген терминнен гөрі «шаруа баққан адам» деген жалпылама ұғымда деп те түсінуге болады. Шаруа вариантының бұл мағынасы мына сөйлемде тіпті айқын: қайын бардық, қатын алдық, енші тиді азғана. Шаруа атандық, енді ойладық, қала берді бозбала (I, 130). Шаруа сөзі Абайда әлеуметтік топ, тап атауы ретіндегі терминдік мағынадан гөрі, шаруа қылу, шаруаға үйрену тәрізді тіркестерде келіп немесе жеке тұрып «күн көріс кәсібі, жұмыс» деген мағыналарда жиі қолданылған: оралып ешбір шаруа оңалмай жүр (I, 34). Шаруаға қыры жоқ (I, 59). Сыпайы жүр де шаруа ойла (I, 240). Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді (II, 169). Еш шаруа, өнерге үйрене алмай (II; 213). Бұл кезде шаруа сөзінің «кәсіп», «жұмыс» ұғымында жұмсалуды жалғыз Абайда емес, өзгелерде де басым болғанын байқаймыз. М/сы: Дулатта шаруа жию, шаруа істеу тіркесі жиі кездеседі.

Кедей мен жарлы деген екі сөздің бұл тұста тағы бір қызметі болған. Ол- қоғамдағы қарама-қарсы екі таптың біреуінің, атап айтсақ, қаналушы таптың жалпы атауын білдіретін қызметі. XIX ғасыр II жартысында хатқа түскен ауыз әдебиетті үлгілерінде бұл варианттар қатар жүреді. Мысалы: «Қамбар батыр» жырында біресе кедей, біресе жарлы деп таза дублет ретінде қолданылған. Бас герой Қамбарды кедей деп те, жарлы деп те атай береді. Жалаң аяқ жарлының жүргені бізге жақындап, Қамбар ойлайды: «Мені

жарлы деп шақырмады», кедейсің деген кісіге қылмайды батыр намысты. Ақ бетім менің солды ма, кедейдің соры болды ма т.б.

Өткен ғасырдың өн бойындағы қазақ ақындарының шығармаларында да бұл екі сөз бірінің орнына бірі талғаусыз қолданыла береді: Қу таяқты кедейге Дәулет бітпес деменіз (Бұқар, 34). Жарлыны жарлы деменіз, Жарлы байға тең келіп (Бұқар, 33). Жарлы, кедей, жоқ, жатау (жұтау, жадау), Қайтіп күнін көреді (Дулат, 67). Күтімсіз сол кезекте кедей болсаң (Шал, 52). Дегенмен ғасырдың аяқ кезінде бұл екі сөзді ажыратып, біреуін тұрақты атау (термин) ретінде қалыптастыру тенденциясы болғаны байқалады. Мысалы: сол тұстағы сөздіктердің алғашқыларында (А. Старчевский, И. Букиндерде) кедейді де, жарлыны да «бедный, бедняк, нищий, скудный» деп көрсетсе, 1897 ж. сөздікте кедей – бедняк және бедный, жарлы – бедный деп, біреуін зат есім (атау), біреуін сын есімге бағыштау әрекеті бар. Ал Ыбырай «кедей» сөзін көбірек алады:... Бұл отыз үйлі кедейді (Алтынсарин, 1879, 37). Абай да көбінесе кедей сөзін қолданады:... Қайта кедейдің балаларын орысқа қорлап берді (II, 179). Кедей көп болса, ақысы кем болар еді... (II, 159). Білім – ғылым кедейге керегі жоқтай – ақ (II, 166). Абайдағы кедей сөзінің қоғамдағы карама-қарсы екі таптың біреуінің атауы ретінде қолданылатындығы бай сөзімен қатар жүрген жерлерінде айқынырақ көрінеді. Бай малын бағып, кедей жоғын іздеп... (II, 169).

Абайда кедей сөзінің үшінші қызметі және бар. Ақын бұл сөзді «нищий» дегеннің баламасы ретінде де пайдаланады: Қуды кет деп кедейді әлгі тұрған (II, 153) – оттолкнув нищих (Лермонтов, IV, 185). Жаман үйде жалғыз шал, Өзі кедей күніренді (II, 124). Дорбаға кедей жабысты (II, 125). Бұл соңғы екі мысал Крыловтың «бедный богач» деген баснясымен аударған өлеңінде: Сірә бұл мысалдың «Жарлы бай» деген атын автор қойған емес, ол – кейінгілердің қолы Абайдың өзі қойса, осында қолданған кедей, байғұс,

сорлы, жазған деген синонимдердің бірін келтірген болар ма еді, қайтер еді? Тегі, Абай жарлы сөзін таптың ату ретінде де, «нищий» мағынасында да сирек пайдаланған. Соған қарағанда Абайда параллель келе жатқан екі сөздің бірін атау (зат есім) ретінде қалыптастыру принципі болғанын аңғарамыз.

Әлеуметтік лексикаға жататын сөздердің бірі – қоғам мүшелерінің жалпы атауы болмақ. Қазіргі әдеби нормамызда бұл ұғымда халық деген сөз терминделіп қалыптасты. Ал өткен ғасырда бұл мағынада бірнеше сөз қатар қолданылған: халық, жұрт, қара халық, қара жұрт, қара қазақ, бұқара, бенде, әлеумет, алаш, ел. Әрине, бұлардың барлығы бір-біріне тепе-тең дублеттер емес: әрқайсысының мағыналық реңктері, тіпті стильдік қолданысы және актив-пассивтігі жағынан өз орны болған. Қара, қара халық, қара жұрт, қара қазақ атаулары – еңбекші бұқараны, қоғамның көпшілігін билеуші ақсүйек азшылықтан айырып көрсету үшін қолданылған сөздер. Н. Ильминский қара қазақ дегенге параллель етіп қара сүйек деген тіркесті береді де, оларды «простой киргиз (не султанского происхождения)» деп аударады. (Ильминский, 171). Абай 3 – 4 жерде қара халық, қара жұрт деген тіркестерді «бұқара, масса» деген ұғымда қолданады. (II, 169, 211).

«Жұрт» сөзі де бірнеше мағынада жұмсалған. Өткен ғасырдағы сөздіктерде «жұрт – страна, государство, царство, владение, жительство, отечество; стойбище, стан, лагерь; народ, толпа, много людей; место где стоит аул» («Спутник...» 1878) деп, негізінен, бұл сөздің төрт түрлі мағынада қолданылатындығы көрсетілген. XVIII-XIX ғ. қазақтың хан, би, старшиналары атынан патша үкіметінің әкімшілік орындарына және бір-біріне жазысқан хат, арыз, донесение т.б. документтерінде яғни ресми-кеңсе және эпистолярлық стильде йурт сөзі территориялық тұтастық ретінде біріккен адамдар қауымы мағынасында жұмсалған.

Абай жұрт сөзін «ел, территориялық - әкімшілікке топталған ел, халық, ұлт» ұғымында жұмсайды. Сондықтан да Абайда жұрт сөзі « ел, қазақ, халық» сөздерімен параллель, солардың дублеті ретінде жүреді. Қалың елім, қазағым, қайран жұртым (II, 31). Аңдығаны өз елі... (I, 113). Осы жұрт па тапқаның (I, 114). Жұртым деуге арлымын: Өзге жұрттан ұялып (I, 140). Сонымен қатар Абай жұрт сөзін «жалпы адамдар, көпшілік» деген мағынада да жиі қолданған.

Орыс шаруаларының орысша атаулары крестьян және мужик сөздерін қазақша атаудың сол кезде бірнеше варианты болды. Ең көбірек қолданылғаны (әсіресе солтүстік – батыс өлкелерінде) қара шекпен тіркесі болған. Бұл атау, әсіресе, сөздіктер мен баспасөз тілінде көбірек кездеседі. Сонымен қатар мұжық сөзі қолданылған.

XIX ғ. II ж. қазақ қоғамы өміріндегі елеулі тарихи фактілердің бірі – ел билеу - әкімшілік саласындағы жаналық, өзгерістер.

Қазақ халқының саяси - әлеуметтік өмірін шығармаларының тақырыбы еткен ұлы ақын Абай тіл тәжірибесіндегі бұл саладағы сөздерді молынан қолданды.

Ең кіші әкімшілік единицасы ауыл басындағы старшиналар мен болыстық управлениенің басындағы болыстарды сайлауға он үйден, елу үйден бір адам уәкіл болады. Осылар он басы, елу басы деп аталады. Бұлар бұрынғы ру басы, ел басы, топ басы деген атаулардың моделімен жасалған терминдер. Салыстыр: Ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен (II, 211). Елу басы, он басы деген тіркестер әкімшілік саладағы терминге айналып, тұрақталады: Елу басы – шар салып, леп берем деп алады (I, 28). Ендігі байға мал бітсе, Елу басы, он басы (Шортанбай, 157).

Одан кейінгі әкім – ауылдық старшиналар. Бұның атауына қазақтар орысша старшын деген сөзді қалдырады. Старшын термині – қазақ даласында ертеректен келе жатқан сөз. Старшина звеносы

XVIII ғ. соңы мен 1822 ж. ел билеу реформасында бар болатын, яғни бұл – патша үкіметінің қазақ жерін отарлау системасымен бірге туып, бірге жасасып келе жатқан атау.

Абай мен оның тұтастарында, әсіресе қоғам өмірін сөз еткен Шортанбай, Дулат ақындарда старшын сөзі термин ретінде қалыптасып, болыс, би, ояз сөздерімен қатар қолданылады: қу старшын, аш билер (I, 64). Старшын, биді жиғыздым (I, 79). Старшина бас бір би... (II, 161). Старшын, болыс қояды, қайдағы асылзадасын (Дулат, 70).

Болыс және кандидат – кәнделат сөздері де терминдік сипатқа ие болып, әкімшілік лексикасынан берік орын тепкен лексемалар. Кандидат сөзінің Абай тұсындағы мағынасы – болыстың орынбасары және жай орынбасар емес, орынға таласушы адам лауазымы.

«Болыс» сөзінің сіңіскендігі сонша, одан болыстық, болыстас тәрізді туынды түбірлер же жасалып қолданыла бастаған: ...қызметке, билікке таластық (II, 159). Болыс сөзі территориялық - әкімшілік единица – волость дегеннің де, волостное управление дегеннің де, волостной управитель дегеннің де мағынасын берген. Сондықтан: Кісісін бір болыстың біреу сабап (Біржан, 185) дегендегі болыс сөзі территориялық - әкімшілік бөліністің атауы; Үш жылға болыс сайланады (II, 160) дегендегі болыс – лауазым аты.

Болыс пен старшина лауазымдарына қатысты өткен ғасырда активтенген сөздердің қатарына «сайлау, шар, тас, атшабар, поштабай, бесір, хатшы» сөздері жатады. Сайлау, сайлану сөздері бұрын «іріктеліп, өзгелерден бөлініп шығу» деген ұғымды білдіретін қимыл атауы (етістік) ғана болса (салыстыр: сайланып шыға қапсыз тобыңызбен – «Қыз Жібек»), енді процесс, акт атауына айналып, терминделеді. Бұл термин осы күнге дейін жетіп, сол мағынасында қолданылып отыр. Сайлау актісіне байланысты орынға сайлану, үш жылға сайлану тәрізді фразалар пайда болады (II, 165, 160).

Бұл сөзден гөрі қазақ әдеби тілінде осы «лауазымда» шабарман, атшабар варианттары жиірек қолданылған. Абай да атшабар түрін қолданған: Атшабар келді лепілдеп (I, 79). Бұл қазақ тілінде бұрыннан бар сөз, ол шабар түрінде де келеді.

Әкімшіліктің жоғарғы инстанцияларында патша үкіметінің адамдары – орыстар отырғаны мәлім. Олардың атаулары ояз, жанарал – жандарал, майыр, төре, әкім және... орыс. Ояз сөзі жоғарғы болыс сияқты, әкімшілік звеноның атауын да, оның басындағы адамның лауазымын да білдірген: Ояз келсе қайтер ең (I, 75). Ояз шықты, сыяз бар (I, 79). Ал майыр (майор) сөзі жандарал (генерал) сөзіне дублет болу керек, бірақ өткен ғасырдағы қазақ әдеби тілінде майыр варианты жиірек қолданылғанын байқаймыз. Тек майырдың күлгені керек деп...(II, 179). Майырдың алса бұйрығын ел пысығы жортады (Дулат, 94). Бұлар – орыс әкімдерінің конкретті атаулары. Бұлардың сонымен қатар жалпылама атаулары да пайда болған. Ұлық сөзі – орыстан болған жалпы «ел басы, начальник» дегеннің баламасы, әкім – «жалпы начальник», төре – «чиновник» дегендерге балама ретінде қолданылған. Абай ұлық сөзін «власть» ұғымымен де ұштастырады, бұл жалпы халық ретінде ұлық сөзінің жоғарғы «әкімет иесі» деген ассоциациясынан туса керек. Ұлыққа қошаметшіл құл сықылды. Қатерге аяқ баспас, көрмей артын (II, 103).

«Начальник» ұғымын әкім сөзімен білдіру де бар: Абырой кетті әкімнен (Шортанбай). Бұл, әсіресе, сөздіктерде көрінеді. Осы мағынада бастық сөзі де енді – енді қолданыла бастаған (1878, 1897 жылғы сөздіктерде).

Патша үкіметі әкімшілік звеносында жоғары тұрғандарын (орыс адамдарынан болған ұлықтарды) немесе жалпы әкімшілік орынның өзін Абайда да, басқаларда да орыс деп атау бар. Орыс сыяз қылдырса; Орыссыз жерде топ болса (I, 64). Шелтірейтіп

орысың, Шенді шекпен жапқанға (I, 84). Орыс айтты өзіне ерік берем деп (I, 29). Орыста қалар жаласы (I, 51).

Ел билеудің жаңа системасына лайық туған жаңа әлеуметтік категориялардың атаулары атқамінер мен пысық сөздері субстантивтеніп, актив қолданылады. Атқамінерлер деп жергілікті әкімшілік органдарын сайлауына қажетті үгіт ісіне қатысушы адамды атаған. Атқамінерлердің функциясы жалғыз бұл емес. Өткен ғасырдағы атқамінерлерді сол кездің өзінде-ақ, А. Диваев былайша дәл сипаттайды: «Этот своеобразный тип киргизского общественного деятеля новейшей формаций выступает на сцену в жизни туземца в 4-х различных видах: как агитатор при выборах туземной администрации, как посредник между выборщиками и народом хлопатах по возврату затрат на выборы, как пособник сбора податей и наконец, как интриган при смещении туземной администрации».

Атқамінер сөзін Абай көркем әдебиетте молынан пайдаланған. Көркем әдебиетте қолданылған атқамінер атауының мағынасы, көбінесе, А. Диваев көрсеткендей әлеуметтік топты білдіреді. Өткен ғасырда бұл сөзбен болыс, би, писарь т.б. – қысқасы, әкімшілік орнындағы адамдарды атаудан гөрі, соларға қызмет ететін әлеуметтік топты атағаны сезіледі. Бұл ретте атқамінер мен пысық сөздері бір-біріне дублет болып түседі. Ендігі атқа мінгендер күнде ертеңге талмайды (I, 64); Атқамінер ауылда Итше ілініп ылықты (Дулат, 75); Ауылдың атқамінері Жемтікке қонған күшіген (Дулат, 94). Ал пысық деген категория мен оның атауының Абай заманында туғанын ақынның өзі айтады: Пысық деген ат шықты... Пысық кім деп сұрасаң (I, 59). Пысықтар шалқайды, Таласып теңдеске (I, 159). Пысық – жағымсыз топтың атауы. Пысық атауы, біздіңше, атқамінер сөзімен мағыналас. Пысық сөзі мен қу сөзі де қатар қолданылады: «Қу, пысық» деген ат қайда? (I, 160). XIX ғ. қазақ лексикасының әкімшілікке қатысты тобында патша сөзі жиі

қолданылғаны байқалады. Бұл сөз қазақ тілінде бұрыннан да бар болатын. Әсіресе XVIII ғ. қазақ жерінің Россияға бағына бастауымен байланысты. Россия үкіметінің монархы – царь – ды қазақша патша деп атау қалыптасады. Абай патша сөзін көбінесе екі мағынада қолданады. Бірі-орыс патшасы емес, жалпы монарх, ел билеуші мәнінде: Бақпен асқан патшадан миымен асқан қара артық (II, 194). Халық билеген патшалар, Уақыты жетсе құлайды (I, 188). Екіншісі – бір нәрсенің ең биігі, зоры, үлкені мағынасында. Өлең – сөздің патшасы (I, 66). Патша құдай сыйындым (I, 42). Абайда орыс патшасына тікелей арнап атау жоқ. Ал Абайдан бұрынырақ та, тұстас та, кейінірек те жасаған қазақ ақындарының көбінен орыс патшасына тікелей атау кездеседі. Тіпті ақ патша, патшамыз деген тіркестер мен арнаулы атаулар да пайда болғаны байқалады. Мысалы: Шерниязда: Қылған ол ақ патшамен алыс – беріс (129); Ақан серіде: Тартылып қай жараға ем болмадық. Қалайша патшамызға дем болмадық (259). Сонымен қатар, патша сөзі өткендегі ақындарда Абайдағы сияқты жалпы ел билеуші деген ауыспалы мағынада да қолданған: Хан Тезех, батыр Тезек, патша Тезек (Сүйінбай, 179). Бұл жерде титулды атап отырса, ақын біреуін – ақ қолданар еді. Мұндағы хан да, батыр да, патша да «ел билеуші» деген ауыспалы мағынада пайдаланған атаулар.

Абай тілінде кездеспегенмен, бұл тұстағы жалпы халықтық тілде әкімшілікке қатысты мөр (печать), бесір (писарь, писец), санат (сенат: және де сегіз санат – алыс қия – Ақан сері, 258), медаль (алтын медаль, шар айна, белдік алдық – Шөже, 121), махкеме – мекеме (уездное, губернское управление), ыштат (перечет кибиток на трехлетие, выбор должностных лиц из киргизов) сөздері қолданылған. Бұлар сол кездегі сөздіктерден және бірен-саран көркем әдебиет пен баспасөзден орын алған.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Р.Сыздықова «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» Алматы, 1970 ж
2. Р.Сыздықова. «Абай шығармаларының тілі» Алматы, 1968 ж.
3. Р.Сыздықова. «Абайдың сөз өрнегі» Алматы, 1995ж.
4. Қ. Жұмалиев. «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» Алматы, 1968 жыл
5. Р. Сыздықова. «Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі» Алматы, 2004 ж. (жинақ)
6. Абай. Қалың елім, қазағым... (өлеңдер жинағы). Алматы, 2006 ж.